

Спомени за Асен Христофоров

Соня Млекарова

*Разговор със съпругата на писателя –
Любка Христофорова, 5 август 1986 г., София*

Въпрос: – С какво семейната среда е допринесла за оформянето на Асен Христофоров като личност?

Отговор: – Съпругът ми, Асен Георгиев Христофоров, е роден на 16.12.1910 г. в град Пловдив. Родният му дом е била някаква жълта къща на площад „Преслав“. Коя е точно къщата и дали още съществува – не знам.

Баща му – Георги Христофоров, е от старозагорска фамилия, най-малкият от трима братя с голяма разлика в годините. Бил е банков чиновник. Починал е твърде млад (1916 г.) и е оставил три невръстни деца – Асен (1910 г.), Веселин (1914 г.) и Адриана (1915 г.) За бащата на съпруга ми почти нищо не зная.

Асен беше изцяло привързан към майка си – Мария Стефанова Кръстева, родом от Панагюрище. По майчина линия тя произхожда от известния Деянов род, с който мъжът ми много се гордеше, а по бащина линия от Кръстеви, също панагюрци. Дядо му – Стефан Кръстев, е бил дългогодишен мирови съдия, служил е известно време в Пещера, където е избран за почетен гражданин на града. Ана и Стефан Кръстеви са имали шест деца, все образовани. Сега всички са покойници.

Майка му Мария е завършила прогимназия и двегодишните курсове „Мария Луиза“ в София. До омъжването си е била прогимназиална учителка по литература и математика. След овдовяването си заминава заедно с големия си син Асен за Берлин да следва икономически науки. По това време в Германия е имало политически размирици и е съществувал голям глад, поради което, след едногодишен престой, се връщат в България.

От девер си Васил, големият брат на съпруга ѝ, е получила голямо наследство, предимно в имот: кино „Капитол“, хотел „Търговски“ – първият хотел в южна България. Новият ѝ съпруг – Гаврил Христофоров, осиновено от Васил дете, строи на същото място комплекс магазини. Той се е занимавал предимно с управление на имотите. По-късно, по закона за едрата градска собственост, на семейството се отчуждават всички имоти – остава само къщата и един магазин за препитание. Във връзка с благоустройството на главната улица „Васил Коларов“ всичко е съборено. Сега там се намира площадче с фонтан и паметник, точно

срещу хотел „Република“ (старото му название е хотел „Молле“). Преместени са да живеят в Стария град – в един тютюнев склад, в съжителство с още пет-шест семейства, на улица „Граф Церетелев“. Материално вече са много притеснени и живеят от издръжката на съпруга ми и другите две деца.

Майка му беше много умна, трезва и амбициозна жена. Направила е всичко възможно да даде най-доброто възпитание и образование на децата си. Големият ѝ син Асен учи в Робърт колеж и Лондон. Веселин завършва Френския колеж в Пловдив и следва право в Софийския университет. По настоящем е професор в ВИИ „Карл Маркс“ към катедра Правни науки. Дъщеря ѝ Адриана завършва също право и след 9 септември 1944 г. кара стаж за съдебна правоспособност. Омъжва се за дипломат и от 1948 година са в чужбина – Албания, Румъния, Куба, Египет и др. Сега са пенсионери и живеят във вилата си в Драгалевци.

Един интересен момент от детските години на Асен. Като дете – пет-шест годишно, е паднал под една тежко натоварена с бира каруца, с препускащи коне. Изглежда много се е изплашил и по-късно започнал да заеква чувствително. Майка му е положила много грижи за отстраняването на този дефект. Даже се е свързала с лекари в чужбина, специалисти логопеди (б.м.- вероятно по време на престоя им в Германия).

Като по-голям, може би в прогимназията, майка му го изпраща при роднини в София, където някакъв известен лекар го лекува по специален метод. Един месец, а може би и повече, го затварят в една стая, разбира се са му предоставяли книги и всичко, каквото е пожелал за занимание, но не е трябвало да произнася нито една дума. С необикновено силна воля за дете той издържа стоически наложеното му мълчание. Желанията си изразявал писмено. Ефектът е бил невероятно добър и заекването напълно изчезнало. Говореше много хубаво – спокойно и изразително, без никакви следи от заекването.

Изчел е цялата френска класическа литература. Много често говореше за Балзак, като един от любимите му писатели. Беше проучил основно живота и творчеството му.

Много обичаше да декламира – имаше хубав и приятен глас. Знаеше много неща наизуст, особено от Шекспир и други английски поети. Ако нещо е позабравил, веднага скачаше и търсеше в библиотеката, която е истинско съкровище, съответното томче.

Въпрос: – Къде твореше Асен Христофоров?

Отговор: – След като беше съкратен от професорската катедра, съпругът ми си построи вила в околностите на село Говедарци (на 18 км от град Самоков). По-голямата част от годината живееше там усамотен. Лишаването му от научна работа изживя много тежко, чувстваше се много обиден и оскърбен. След толкова положен труд – като студент само е учел, без никакви странични развлечения. Като научен работник животът му минаваше денонощно над машината. Сега се чувстваше ограбен и унижен.

Обикна Рила. Ходеше на екскурзии в планината. Стана горски човек, а до тогава беше абсолютно градско чедо. Започна да се занимава със земята. Посади картофи, малки лехички с фасул, домати, магданоз и др. Направи кокошарник с десетина кокошки, купи едно прасе, две кози, четири овце. Аз изпаднах в ужас! Това никак не ме привличаше. Вилата замириса на мандра от козето сирене, което сам правеше. Събрахме стотина яйца, които не знаехме какво да правим. Той беше въодушевен. Всичко му се виждаше много интересно и поучително. Но скоро и на него му мина меракът. Ликвидира цялото стопанство. Аз въздъхнах с облекчение. Мястото стана една прекрасна ливада – нещо като тенис корт. Боровете, които бяхме посадили вместо ограда (към 180 на брой), започнаха да растат и мястото се превърна в истински оазис. Сега са огромни високи борове – цяла стена.

Появиха се и неприятности. Местните младежи, а по-късно и по-възрастните, започнаха да разбиват вилата в негово отсъствие, правеха я сборище на непристойни гуляи, крадяха, каквото намерят. Вилата е разбивана 17 пъти. Това много го притесняваше и нарушаваше спокойствието му.

Въпрос: – А домът в София?

Отговор: – В дома ни, в София, обстановката също беше крайно притеснена. По закона за жилищното настаняване, не по наш избор, ни настаняха с едно тежко четиричленно семейство, при това имаха непрекъснато гости от село. Бащата – шивач, превърна апартамента в шивашко ателие. Окупираха цялото жилище, защото имали деца и били перспективно трудово семейство. Ние няхахме деца.

Този шивач беше месемврийски грък. Ходеше безшумно, по терлицы, и често го сварвах зад нашата врата. Жена му беше здрава, честна и добра, родом от село Чукурово. Чувствах, че често се срамува за поведението на съпруга си.

Всичко това непоносимо гнетеше Асен. В дома ни нямаше никакво спокойствие за творческа работа. Когато се отдаваше на литературна и преводаческа дейност, намираше покой само във вилата си.

В съжителство с въпросното семейство живяхме почти двадесет години. Едва година преди смъртта на съпруга ми се освободихме от нашите квартиранти. Асен беше безкрайно щастлив. Ходеше от стая в стая почти гол. Стараеше се да говори нормално, защото дотогава все шепнехме и повтаряше: „Вече сме свободни. В къщи няма никой. Сами сме“. Но всичко беше вече много късно. Спокойствието ни продължи само година и половина. Асен беше заболял сърдечно и от бюргерова болест. Болестта в краката много го терзаше. Не толкова от болките, отколкото, че ще осакатее и трябва да се раздели с планината. Туризмът го крепеше.

Почина на 10 август 1970 година във вилата си от сърдечна тромбоза, преди да навърши шейсет години.

Въпрос: – Какво бихте ми казали за духовния облик на човека Асен Христофоров?

Отговор: – Беше крайно експанзивен човек с вулканичен характер и в същото време с поетична и емоционална душа. Имаше голяма слабост към младите хора, към децата на своите приятели. Канеше ги често у дома на гости. Ходеше с тях на екскурзии и на вилата. Един от тях стана много добър художник – Георги Трифонов, бедно дете от Червен бряг. Приятел му беше и синът на писателя Николай Стойков – Златко Стойков (сега журналист в радио София). Кристина Петкова – дъщеря на негов съученик (сега научен работник, социолог, кандидат на науките).

Вкъщи бяхме приютили безплатно, последователно три деца от Говедарци, които той смяташе за умни и ако се изучат, от тях можело да излезе нещо. Учиха по една-две години, но нищо не излезе от тях и той ги изгони.

Напоследък често го виждах с просълзени очи – трогваше се от всичко хубаво. Сам на младини беше красив мъж, с голям успех между женския свят, но с тях се държеше величествено и покровителствено. Нямаше доверие в женската логика.

Среден на ръст, малко възпълничък, строен, широкоплещест, с високо вдигната глава, мургав, с хубава къдрава коса, големи черни очи, от които лъхаше нежност и замечтаност, но често ставаха пронизващи фарове, изпълнени с ярост и мълнии. Някакъв възрастен руснак в Робърт колеж му казвал: „Господин Асен Георгиевич, жена никога няма да помрачи съзнанието ви, но се пазете от алкохола“. Струва ми се, че донякъде този руски човек се оказа прав.

Много обичаше гостите. Беше словоохотлив и сладкодумен разказвач, с часове ги занимаваше – разказваше, декламираше и просто грабваше душите им. Над главата му се разнасяха облаци дим, гледаше замечтано, смееше се гръмогласно. Но, не дай си боже, някой да го разсърди с глупост или невежество – изригваше като вулкан.

Беше максималист във всичко: работеше денонощно, пушеше непрекъснато – поне по три кутии цигари на ден, пиеше по шест-седем кафета, беше добър гастроном. Обличаше се винаги много строго – с връзка и колосана бяла якичка, но в никакъв случай не беше конте. Този вид хора му бяха крайно неприятни, противни. Особено силно гримираниите и въздокарани жени. Затова често казваше: „Когато човек няма с какво друго да се изяви, се изявява с дрехите си“.

Почти всички интелигентни хора го познаваха. Със своя изискан и характерен стил стана широко известен, предимно сред културните среди.

Тъй като на млади години, в Колежа и Университета, а и през ваканциите, е изчел огромно количество литература, вече като възрастен почти не четеше романи, освен това, което му беше необходимо. Но четеше съвременна българска литература от уважение към колегите си, а и от любопитство. Често казваше „Аз съм единственият, който чете своите събратя писатели.“

Въпрос: – От къде са извирали горчивините в живота му?

Отговор: – Обвинявах го в англофилство. Това страшно много го нервираше и оскърбяваше: „Аз съм чист българин и никакъв „фил“ не съм. Може да ме обвините в крайно германофобство – не понасям никакво насилие. Не понасям обаче и стадното чувство на гълпата“. Беше краен индивидуалист.

Съпругът ми по природа имаше качества, които се приписват на англичаните: абсолютно точен до педантизъм, както за спазване на срокове, така и за часове на определени срещи. Често казваше, че ще се прибере за обяд точно в 12 часа и 5 минути и беше точен до секунда. Оставаше верен на принципите си, дори когато тези принципи бяха в негова вреда. Абсолютно праволинеен в политическите, икономическите и социалните си идеи.

Без да е социалист, той беше един от първите съратници на Отечественя фронт и един от първите, които подписаха прокламацията за осъждането му.

Не можеше да понася лъжите и глупостта. Беше човек, ръководен от логиката на здравия разум. Често ставаше конфликтен и упорит в споровете. Не премълчаваше никакви „кусури“, на когото и да било, дори и на майка си, която боготвореше. Още от най-ранно детство, когато е заминал за Роберт колеж, Асен е поддържал непрекъсната кореспонденция с майка си. До края на живота си я държеше в пълна известност дори за ежедневието си. Тя е запазила повече от две хиляди писма, които и сега се пазят, хронологически подредени и са жива история. Асен често споменаваше: „Ако има нещо в мен и съм станал нещо на този свят – то е благодарение на майка ми“. Страдаше много от обстоятелството, че не може да и се отблагодари и да ѝ създаде безгрижни старини.

Живя величаво, но с много страдания и обиди.

На погребението му писателят Камен Калчев каза, цитирам почти дословно : „...Ние останахме длъжници на този добър, честен и умен българин, защото го оставихме да си отиде оскърбен и недооценен... Аз бих сравнил неговия роман „Вуцидей“ с „Кола Бренън“ на Ромен Ролан...“

Въпрос: – Как създаваше творбите си Христофоров?

Отговор: – Много пъти разказваше на приятелите си за времето, което е прекарал в Англия – какво му е било интересно, кое му е правило впечатление. Негови съученици и приятели му казаха: „Бай Асене, (понеже изглеждаше по-възрастен), вземи го напиши това нещо...“. Той направо седна на машината и за невероятно кратко време написа тази книга – „Скици из Лондон“ (1945). Толкова пъти беше разказвал за впечатленията си от Англия, че всичко му беше ясно, обработено.

Така беше и при писането на други книги. Нещо му направи впечатление или си набележи някаква тема, или сам си измисля. След това, дълго време – два-три месеца, нищо не прави. Само стои и пуши. И ми казва: „Ти мислиш, че нищо не работя!? Но то вътре се оформя. След

като всичко му се изяснеше, започваше да ми разказва. Беше много сло-воохотлив и сладкодумен разказвач. Обичаше да има аудитория, слуша-тели. Разказваше, докато му се изясни цялостно конструкцията на про-изведението. И започваше да пише направо на машината. Не пишеше чернова. Дразнеха го зачеркванията и поправките. Не беше мързелив и при най-малката грешка скъсваше листа и започваше от начало. След това, разбира се, прочиташе написаното. Правеше и поправки, но те бяха незначителни. Понякога вмъкваше някакво ново, интересно хрум-ване. Основни поправки обаче не е правил.

Голяма е разликата само между първото и второто издание на рома-на „Ангария“. Но второто издание той допълни само с нов исторически материал, събран след излизането на първото и то предимно за владика-та Дели Матей. Но романът като цяло и образите не е променял.

Първата му книга имаше три издания. Тя третираше една много ин-тересна тема, защото Англия беше една далечна страна, непозната и малко достъпна за българите. Много малко българи бяха посещавали тази страна. По-познати бяха Русия, Германия, Чехия и даже Италия. Английският език не беше много популярен. Малко хора и то рядко об-разовани познаваха езика. На другите просто не им трябваше.

*Разговор със сестрата на писателя Адриана Хубенова,
8 август 1986 год., София*

Въпрос: – Разкажете нещо за родителите си, за духа на семейната среда, в която сте израснали?

Отговор: – Искам да кажа първо нещо за моя баща. Те са били трима братя, от които моят баща е бил най-малкият. Живеели са в Стара Заго-ра и са се занимавали с търговия. Най-големият от тях – Васил, е полу-чил голямо наследство, предимно в имоти, но те са били в Пловдив. Двамата по-големи братя умират един след друг. Тези имоти са остана-ли на моя баща и на осиновеното от чичо Васил дете – Гаврил, тъй като той е нямал собствени деца и съответно преки наследници. Това е вече и вторият ни баща, т. е. Гаврил. По-голямата част от наследството чичо Васил е оставил именно на този Гаврил.

Майка ми е завършила Пловдивската девическа гимназия и е била една от най-добрите ученички – много умна и културна. Получила е златен медал при завършването си. Имала е много голямо желание да про-дължи образованието си в Русия. Била е особено изявена в областта на литературата. Но те са били седем деца. Моят дядо, нейният баща, е бил мирови съдия. Тя е била най-голямата и се е грижела даже за по-малките си братя и сестри. Освен това родителите ѝ са нямали финансо-ва възможност да я издържат. До омъжването си е работела като учи-телка. След смъртта на баща ми (1916 г.) тя заминава за Германия, заед-но с една нейна приятелка и големият ми брат Асен. Не съм много си-гурна, но мисля, че съм чувала от майка си, че тази приятелка е била

Ана Маймункова – много културна жена и с прогресивни разбирания. Те заминават за Германия с намерение да учат икономика и след завръщането си в България да могат да работят.

За Германия заминават през 1917 година. Но там настъпват много тежки времена, защото ехото на Октомврийската революция е достигнало и до там. По време на престоя им свършва и Първата световна война. Настъпва страшен глад. А те са живеели в някакъв малък пансион за чужденци. Брат ми Асен по това време е бил на седем години и е посещавал немско училище. Времената са били толкова тежки, че за обяд са получавали само по едно варено картофче. Затова само след година и половина се завръщат в България. През това време за мен и за Веселин са се грижили баба ми и дядо ми.

По-късно, когато аз бях в първи прогимназиален клас (1927 г.) майка ми се омъжи за Гаврил, т. е. вторият ни баща. През 1928 година, по време на земетресението, майка ми и вторият ни баща заминаха за Цариград – да видят Асен и на екскурзия.

Гаврил доста години е живял във Франция. Там е завършил и пансион. А изглежда и търговските му дела са му налагали пътувания до чужбина. Той говореше и знаеше много добре френски език. У дома се говореше на френски – в началото майка ми и баща ми говореха помежду си, за да не ги разбираме ние децата, а по-късно и с нас. Майка ми беше рядко културна и умна жена. Знаеше френски и немски език. Чичо ми Васил е бил дълги години в чужбина – Франция, Испания, Германия. Чувала съм, че Гаврил се е занимавал с икономика, но дали е учил или е четял икономически трудове от любопитство – не мога да кажа.

Помня, че като по-големи често спорехме с него – аз и Веселин. Той вярваше в максимата: правото е на по-силния. А ние с Веселин не го разбирахме, защото мислехме, че това не е справедливо. След смъртта на баща си (чичо Васил) Гаврил започва да се грижи за имотите му, а те съвсем не са били малко. Гаврил четеше много книги и се интересуваше живо от събитията в чужбина. Помня, че ние имахме един от първите радиоапарати, ако не и първият, в Пловдив. У нас идваха много близки и познати да слушат радио.

Израснали сме в културна среда. Дядо ми Стефан беше мирови съдия. Всичките ни вуйчовци бяха адвокати. Известният пловдивски адвокат Георги Кръстев беше първи братовчед на майка ми. Той беше и народен представител. Деян Деянов също беше народен представител. Изобщо целият ни род беше издигнат и известен не толкова с материалното си състояние, колкото с културната среда, в която са живеели повечето от близките ни.

Аз свирех на пиано, учех френски език. Брат ми, Веско, завърши Френския колеж, от първо отделение до края, и то с медал. Беше много силен ученик. Мен също искаха да ме запишат във Френската гимназия, но там преподаваха монахини. Майка ми не беше религиозна, а и аз от малка бях атеистка, макар че баба Ана ходеше на черква и ме водеше с нея.

Дядо ми, Стефан Кръстев, беше много мил и тих човек, много разбран и много уважаван. Той е бил един от първите мирови съдии в Пловдив. Завършил е право в Русия, а после е учил и при съдии в Цариград.

Баба ми Ана е от един много голям панагюрски род – Хаджидеяновския. Нейните дядо и прадядо са били едни от най-големите търговци през Турско не само в Панагюрище, но и в цяла тогавашна България. Търгували са с добитък в Цариград. В Панагюрище все още са запазени Деяновите стени, но не може да се почувства онзи блясък и онова величие, които са били. Къщи с големи порти и дувари, с чудни градини и цветя, с комшулуци. Аз като малка съм ходила там. Къщите по цялата улица са все на Хаджидеяновия род. От една къща се преминава в друга през комшулуците. Така е било в турско време. Райна Княгиня също е била наша родственица. Тези търговци са били и истински родолюбци. Подпомагали са български момчета да отидат да учат някъде.

Баба ми Ана е била внучка на хаджи Пенчо Деянов. Тя е имала още четиринадесет братя и сестри. А майка ми са били седем деца. Изобщо са били голям патриархален род.

Майка ми беше много силна по математика. Тя водеше всички сметки около този голям имот. Беше много общителна. В Пловдив всички я познаваха. Когато аз бях в гимназията, тя беше председател на родителския комитет на училището. При възникването на някакъв проблем родителите търсеха нея и тя правеше всичко възможно, за да се уредят благополучно нещата. До края на живота си съжаляваше, че не е могла да продължи образованието си.

Асен свиреше на цигулка и за много кратко време бързо напредна. Освен това рисуваше много хубаво. Вкъщи бяхме окачили на стените някои негови картини, рисувани, разбира се, с водни бои – беше рисувал брези, един голям орех... Учителят по рисуване много го хвалеше. Той от малък, така да се каже, проявяваше всестранни интереси. Когато беше вече в прогимназията си направи една малка химическа лаборатория в пристройката на двора. Един ден там нещо избухна страхотно, всичките прозорци се изпочупиха и той изхвъркна навън... Беше особено дете. Имаше интерес към всичко, докато ние с брат ми не бяхме такива. Той приличаше на майка ми и от нея беше наследил всичко най-хубаво. Майка ми пишеше толкова хубави писма, сякаш бяха литературни произведения.

Когато замина за Робърт колеж, брат ми Асен всяка седмица ѝ пишеше писмо. През целия си съзнателен живот те поддържаха постоянна кореспонденция. В тези писма той описваше целия си живот – проблемите в училище, за вестника, описваше Цариград... Неговите писма майка четеше пред всички близки и всички се възхищаваха от тях.

Като деца получавахме детските списания „Светулка“, „Зорница“ и др. Вкъщи имахме много книги – цялата поредица „Златни зърна“, „Световни писатели“. Имахме и много руски книги. Аз особено се увличах от руската литература. Асен също четеше руски автори и особено обожаваше Достоевски.

Брат ми беше строг човек, но и много коректен. Идваха му много гости, той обичаше да общува с хората. Студентите са го обичали много. Печелил е техните сърца с начина, по който е поднасял лекциите си – много по-различно от обикновеното мърморене на останалите професори, които никой не е слушал по време на лекции. Чувала съм тези отзиви от мои колеги, но аз лично не съм посещавала негови лекции. Макар че е преподавал по принцип суха материя – икономика, успявал е да увлече студентите и да прикове тяхното внимание.